

РЕЦЕНЗІЇ

Віктор Вечерський

кандидат архітектури,
лауреат державних премій України в галузі архітектури,
заслужений працівник культури України
(Київ, Україна)
vechersky.v@gmail.com

DOI: 10.33498/opus-2024-02-143

ІСТОРІЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НАШОГО НАРОДУ ТА ЇЇ РЕТРОСПЕКТИВНА ДЕКОМУНІЗАЦІЯ*

У пошуках сенсу пропавшого часу

“Пропавшим часом” для українського народу назвав М. Драгоманов XIX ст. під кормигою двох імперій – Російської та Габсбурзької. Розвиваючи це визначення, радянське 70-річчя (1921–1991 рр.) слід назвати катастрофою пропавшого часу. Обидві історичні доби не можна викреслити з національної історії, бо й XIX ст. українці не проспали – досить згадати хоча б кирило-мефодіївців із Т. Шевченком, В. Антоновича з його оточенням, та й того ж М. Драгоманова. А радянська доба у XX ст. сформувала з українського суспільства той жажливий конгломерат, з якого постала незалежна Україна, яка тепер дивує світ і самих українців як у доброму, так і в недоброму сенсах. Тож радянську добу будуть прискіпливо вивчати різні фахівці, тамуючи цілком зрозумілу огиду – як уміють їй не піддаватися археологи, досліджуючи стародавні смітники й відхожі місця.

Одним із таких “відхожих місць” соціалізму на українській землі було республіканське правління, тобто керівна верхівка, Українського товариства охорони пам’яток історії та культури. Ця громадська організація постала тоді, коли комуністичний режим наблизився до вичерпання своїх запасів лютості й безумної енергії. Активісти організації (безоплатно) та апарат (за гроші) під невиспущим керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу (далі – КПРС) працювали в дуже делікатній сфері збереження національної історико-культурної спадщини на межі постійних звинувачень в українському буржуазному націоналізмі й замилюванні старовиною, а нерідко – й переходячи ці “червоні лінії”.

Із суто адміністративної точки зору “біографія” організації небагата на події: створено її 21 грудня 1966 р. з ініціативи провідних українських вчених і громадських діячів – істориків, археологів, архітекторів, мистецтвознавців для захисту культурної спадщини українського народу. Добровільна громадська організація, яка в 1986 р. налічувала 18 млн індивідуальних членів (!), за кошти добровільних пожертв забезпечила реставрацію кількох тисяч пам’яток культурної спадщини (які тоталітарна радянська держава відмовлялася реставрувати) на всій території України, створення музеїв

* Відгук на книжку Віктора Акуленка “Агітпроп на межі пам’яті і забуття”.

© Віктор Вечерський, 2024

та історико-культурних заповідників, масштабну видавничу та виставкову діяльність. Найвизначнішим здобутком є створення у Києві за кошти благодійних пожертв найбільшого в Європі скансена – теперішнього Національного музею народної архітектури та побуту України з подальшою передачею його в управління державі. Підраховано, що за час своєї діяльності Українське товариство охорони пам'яток історії та культури спрямувало на реставрацію пам'яток і створення музеїв суму коштів, еквівалентну 400 млн доларів. Організацію очолювали: 1967–1988 рр. – історик, академік Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – Українська РСР) П. Тронько; 1988–2015 рр. – історик і археолог, академік Національної академії наук України П. Толочко.

Суспільну важливість цієї громадської організації визнано у 2000 році на законодавчому рівні – у Законі України “Про охорону культурної спадщини” статті 10 та 11 проголошують: “Органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування сприяють діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури”; “Українське товариство охорони пам'яток історії та культури сприяє залученню широких верств населення до участі в охороні культурної спадщини, здійснює пропаганду культурної спадщини і законодавства про її охорону, громадський контроль за її збереженням, використанням, консервацією, реставрацією, реабілітацією, музеєфікацією та ремонтом, сприяє роботі органів охорони культурної спадщини”.

Але офіційна аббревіатура організації – УТОПІК – неначе натякає на утопічність наївних пам'яткоохоронних сподівань. І це можуть підтвердити живі свідки того часу – як автор цього тексту, так і автор книжки “Агітпроп на межі пам'яті і забуття”² Віктор Іванович Акуленко – доктор юридичних наук, професор. Обоє ми тоді були молодими, обоє активно співпрацювали з УТОПІК, розуміючи обмеженість можливостей організації, ненавидячи клятву советчину й керуючись вимогою радянських дисидентів до влади: “виконуйте свої закони”. А з 1976 року закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік декларативно захищав “пам'ятки історії та культури”, тож ми працювали для того, щоб той закон виконувався. В. Акуленко робив це у царині правознавства, В. Вечерський – як голова республіканської громадської інспекції УТОПІК. Різниця між нами полягала в тому, що В. Акуленко тривалий час був штатним працівником апарату УТОПІК, а В. Вечерський, хоча й був членом республіканського правління, але співпрацював на громадських засадах, тож міг почуватися вільнішим і невіддільним мастодонтам від КПРС і каральних органів. До речі, ті діди були по-своєму навіть мудрим – бо вижили у найстрашніші часи й залишили своє потомство. Але коли особистість витрачає весь свій життєвий ресурс на елементарне виживання, вона стає соціопатом, шкідливим для суспільного розвитку. Вдивляючись у ці обличчя, фотографіями яких щедро прикрашена книжка, мимоволі згадуєш вірш В. Симоненка про людей, які живуть після смерті: “Вріже дуба, а ходить і їсть”. І далі:

² Акуленко В, *Агітпроп на межі пам'яті і забуття* (Талком 2023) 506.

*Гилить зуби, дає поради,
Носить лантухи настанов,
Підмічає серйозні вади
У діяльності установ.
Не втомляється спати і жерти,
На милицях за часом біжить.
Йй-богу, не страшно вмерти,
А страшно мертвому жити.*

Книжка колеги В. Акуленка, яка спонукала до цих роздумів, у нього далеко не перша і, сподіваюся, не остання. Після прочитання попередніх його книжок і статей ми з ним багато обговорювали ці питання: чи варто про це писати? для кого це? кому це зараз цікаво? чи потрібно на це витратити дорогоцінний час? Такі запитання – це все одно, що запитувати, чи потрібна нам археологія або історія як наука. Усвідомлюючи деяке лукавство своєї позиції (сам бо відмовився писати мемуари), автор цього тексту переконував і переконує колегу: пишіть! Причина цього проста: розповіді безпосередніх свідків і учасників подій є безцінним джерелом інформації про життя у тих історичних обставинах, коли крутість, лицемірство і брехня стали нормою. І це не просто така моральна оцінка (хто ми такі, щоб моралізувати?). Це реалії наших архівних фондів: автор цього тексту, працюючи колись чиновником у Кабміні, міністерствах, Київській міській державній адміністрації, спостерігав, як в офіційних документах фіксується не те, що є насправді (у будь-якій сфері життя суспільства), а пишеться те, що хоче прочитати начальство. Потім ці документи спеціально препарованої реальності осідають в архівах й історики в майбутньому потраплять в “архівну пастку”, якщо довіряться таким документам.

У минулому вже був вельми характерний приклад неусвідомленого потрапляння в цю пастку: великий наш історик, архівіст і джерелознавець Олександр Лазаревський написав книгу “Люди старої Малоросії”³ – на базі численних архівних фондів XVIII ст. Там усі ці люди (суспільна еліта Гетьманщини – “найкращі люди краю”) виглядають дуже непривабливо. Навіть більше: відчувається, що автор писав свою книжку з ненавистю до її персонажів. Пояснення тут просте: коли в житті все йде нормально, то ніхто ніяких кляуз не пише; але як тільки трапляється відхилення від норми (крадіжки, піддали, пограбування, шахрайство, побиття, образи, сексуальні злочини, не кажучи вже про вбивства) – розпочинаються скарги, слідства, судові процеси тощо, і саме цей непривабливий бік життя й відкладається у вигляді архівних документів для вивчення майбутніми істориками. Послідовник О. Лазаревського – О. Оглоблін у ХХ ст. написав книжку “Люди старої України”⁴, назва якої прямо перегукується з опусом О. Лазаревського. Але історик ХХ ст. користувався не тільки архівами, а й мемуарами тих самих людей, про яких писав. Тож його книжка сповнена теплої любові до

³ Лазаревский А, ‘Люди старой Малороссии’ Киевская старина, 1882 г., № 1, с. 101–125; 1882 г., № 3, с. 479–498; 1882 г., № 8, с. 243–258; 1884 г., № 1, с. 51–82; 1885 г., № 5, с. 1–20; 1886 г., № 1, с. 1–16; 1886 г., № 7, с. 443–455; 1887 г., № 6, с. 378–395; 1887 г., № 8, с. 625–637; 1888 г., № 11, с. 364–373.

⁴ Оглоблин О, *Люди старої України* (Мюнхен, Дніпрова Хвиля 1959) 328.

“людей старої України” і виглядає значно об’єктивнішою, ніж праця попередника. Тому мемуари – безцінне й особливе джерело, яке дозволяє об’єктивніше поглянути на минулі часи (усвідомлюючи при цьому суб’єктивність погляду кожного мемуариста, але для цього й існує добре розвинена критика історичних джерел).

В. Акуленко зсередини апарату УТОПШК мав можливість у 1970–1980-х роках спостерігати, що і як там відбувається, які люди намагаються вершити долі того, що належить усій нації. Спостерігач він уважний, вдумливий, саркастичний, не обтяжений офіційними забобонами, тож портрети функціонерів вийшли такими виразними, що про багатьох можна сказати формулою В. Стуса: це – “феномен доби”. Різні назаренки, бердники, кашки, калаші – “та всі ж як один” (ще одна цитата, цього разу – з П. Тичини).

Особливо цікаві й інформативні ті розділи книжки В. Акуленка, які присвячені особам досить неоднозначним – поважному Л. Силину та молодому тоді А. Серикову. Не будемо їх переповідати – кожен сам може прочитати ті тексти, написані досить делікатно, і зробити свої висновки. Але читаючи все це, не можеш позбутися відчуття, що чогось тут бракує, причому саме центрального стрижня, який надав би стрункості й завершеності усій композиції. Для УТОПШК такою “тримальною конструкцією” був академік, багаторічний (18 років!) заступник голови Ради Міністрів УРСР Петро Тронько. Про нього у книжці інформації мало – і з делікатності, й напевно тому, що автор книжки з ним мало спілкувався з огляду на наявну тоді жорстку субординацію. Автор цього тексту замолоду до субординації ставився дещо легковажно, тож Петро Тимофійович запам’ятався не тільки бубонінням офіційних комуністичних формул на публічних “міроприємствах”, а й суто людською реакцією на деякі події та обставини. Ніколи не забуду його категоричного твердження: “я все життя працював для свого народу, а не для чогось чи когось іншого”; його філософський висновок 1988 р., коли на з’їзді УТОПШК його зрадили його ж найближчі друзі й колеги ще з комсомольських і воєнних часів, причому в обставинах, коли їм ніщо не загрожувало: “от я старий, дожив до такого віку й тільки щойно зрозумів, що не все те золото, що блищить”.

Мудрий був чоловік, але амбівалентний: ще за повновладдя в Україні В. Щербицького п’ємо ми удвох із П. Троньком чай у його кабінеті в Інституті історії АН УРСР. Знаючи про його давнє знайомство, добрі стосунки й співпрацю з тим членом політбюро Центрального комітету КПРС, запитую, що він про нього думає. Виявилось, що думає про нього П. Тронько погано, як про безхребетного полохливого боягуза (а хіба людину іншого складу Москва могла би поставити своїм намісником в Україні?). Але коли В. Щербицький 1990 р. відійшов із цього світу, П. Тронько одразу ж написав про нього цілком позитивну статтю; виважену, як і належить історико-академіку. За що хвалив цього разу? (Про мертвих – або тільки хороше, або нічого, крім правди.) Хвалив за те, що покійник захищав перед зажерливою Москвою соціально-економічні інтереси УРСР. Як то кажуть, і на тому собі. До речі, сьогодні могили В. Чорновола і В. Щербицького на Байковому кладовищі у Києві обидві є пам’ятками історії національного значення, при-

чому в Державному реєстрі нерухомих пам'яток України вони стоять поряд, під номерами 260003/82-Н і 260003/83-Н. Ось така у нас у Мінкультури “декомунізація”.

Дуже цінна частина книжки – нариси про видатних українських пам'яткознавців, з якими доля зводила обох – і автора книжки, і автора цього тексту: О. Апанович, М. Брайчевського, А. Карнабіда, О. Компан, І. Кудина та ін. Їхнє шляхетне життя і подвижницька діяльність (до речі, “подвижник” і “сподвижник” – два улюблені слова П. Тронька) – для нас яскравий приклад того, що навіть під найтяжчою московською окупацією можна було залишитися людиною і плідно працювати для своєї нації. Це і є відповідь на запитання, поставлене у підзаголовку – про позитивний сенс пропущеного часу.

Завершити ці принагідні міркування годиться самоцитатою – без зайвої скромності. В. Акуленко на сторінках 249–250 книжки цитує мого листа підтримки, який я надіслав після прочитання чотирьох його статей з історії українського пам'яткознавства. Закінчення того листа таке: “Пишіть ще, у Вас це добре виходить. Інакше можуть піти у небуття багато фактів, подоробиць, нюансів, які допомагають зрозуміти минулу історичну епоху”.

Акуленко В. І. Агітпроп на межі пам'яті і забуття. – Київ: Талком, 2023. – 506 с.

Публіцистичні спомини написані в гумористично-сатиричному жанрі на реальній основі фактів і подій у 1970–1990 рр. в діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі – УТОПІК або Товариство).

У першій частині “За офіційним фасадом пропаганди” оповідається, як у тогочасній охороні пам'яток, на противагу українським національним старожитностям, індустрія ленінського плану монументальної пропаганди розтиражувала стільки пам'ятників новітнім вождям, що ними було “заселено” увесь історико-культурний ландшафт міст і сіл. Тут простежується загальна ілюзорність тотальної комуністичної агітації і пропаганди (агітпропу), які набували гротескного характеру у номенклатурних персонажах, що після репресивної постанови ЦК Компартії України про роботу Товариства (1972 р.) стали орудувати в цій громадській організації.

Друга частина мемуарів “Світочі і каганці українського пам'яткоохоронства” присвячена відомим історикам О. Апанович, О. Компан, М. Брайчевському, І. Кудину, академікам-історикам Б. Бабію і П. Троньку, архітекторам І. Ігнаткіну, А. Карнабеду, О. Силину, скульптору В. Бородаю, мистецтвознавиці Є. Горбенко, письменникам П. Загребельному і І. Сенченку, редактору О. Рибалку, журналісту А. Ситнику та іншим подвижникам, які залишили помітний слід у пам'яткознавстві, загалом в українській культурі.

Книга адресується широкому колу читачів, усім, хто цікавиться історією збереження культурної спадщини нашого народу та її ретроспективною декомунізацією.

